

איל בן ארי

הבירוקרטיה הצבאית ואי־שוויון אתני

זאב לרר. הקוד האתני: **קב"א, מזרחים, אשכנזים**. ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ
המאוחד, 2021.
220 עמודים.

ד"ר זאב (זאביק) לרר, מרצה בכיר וראש התוכנית לסוציולוגיה במרכז האקדמי פרס ומורה בתוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת תל אביב, כתב ספר שהוא פנינה מחקרית. זהו מחקר ראשון מסוגו על חיילי צה"ל בתקופה שבין שנות ה־50 לשנות ה־90 של המאה הקודמת המתמקד בעיקר במכשירי המיון הצבאיים ובראשם הקב"א – ציון קבוצת האיכות הניתן לכל החיילים (הגברים). ציון הקב"א משקלל את מבחני המיון, ההשכלה, רמת השליטה בשפה העברית (עד לשנות ה־80) ומסקנות הריאיון בלשכת הגיוס, והוא גורלי מכיוון ששיבוץ לתפקידים ולמקצועות צבאיים נעשה על בסיס ציון קב"א מינימלי, ומכאן שהוא כלי מכריע בהסללה. לרר בוחן כלי זה לעומק וחושף באמצעותו את הפרקטיקות הארגוניות־בירוקרטיות שדרכן סווגו, מוינו והוסללו מזרחים ואשכנזים בחמשת העשורים הראשונים של המדינה. באמצעות מנגנונים אלו נוצר ושוכפל ה"פער", מילה מכובסת לְאי־שוויון, בין מזרחים ואשכנזים בצבא הישראלי ועוצבה חלוקת העבודה האתנית בתקופה זו. שכפול האי־שוויון בולט במיוחד על רקע התפיסה של "צבא העם", המניחה שוויון חברתי במסגרת ובאמצעות השירות הצבאי. במחקרו זה לרר פותח אפוא את הקופסה השחורה של מנגנונים בירוקרטיים, פרופסיונליים וניטרליים לכאורה שהיו מקובלים בצה"ל עשרות שנים.

הספר מבוסס אמפירית, מתוחכם תאורטית, כתוב בהיר וקולח ואינו בורח למחוזות הפופוליים האקדמי. הלהט האישי של לרר ניכר לעין, אבל אין חלקו במטיפים והוא אינו עסוק בסימון השתייכותו לקבוצת רעים אקדמית (מלבד קטע קצר בסיכום). עוצמתו של הניתוח נובעת מכך שהוא נותן לטקסט לעשות את העבודה בלי להזדקק להצהרות אישיות המעידות על עמדותיו הפוליטיות. מבחינה ציבורית הספר חשוב היום במיוחד, משום שצה"ל החליט, לאחר עשרות שנים, לבטל את ציון הקב"א. בקרוב יחל הצבא לבחון מועמדים לשירות באמצעים חדשים ויאפשר בחינות חוזרות למעוניינים בשיפור נתונים כדי לקבוע ציון התאמה לקביעת היחידה והתפקיד שהחיילים מיועדים להם.

אציין שאני מכיר את ד"ר לרר מאז שנות ה-90, ואף היינו שותפים לכתיבת ספר וכמה מאמרים. מחקרו של לרר מתבסס על מסמכים פנימיים רבים של מוסדות המחקר של צה"ל (הוא מצטט שישים מסמכים כאלו) ועל מגוון מחקרים קודמים. הטקסט עשיר בתרשימים, בנתונים אמפיריים ובציטוטים מדבריהם של פקידים צבאיים, פסיכולוגים ומפקדים בתקופות שונות. מבחינת המתודה, החלק המעניין, והמרשים יותר לטעמי, הוא הניתוח של החומרים האמפיריים, המבוסס על פענוח הרבדים שביסודן של פרקטיקות מנהליות. מטרתו לחשוף את הרובד הפוליטי ואת הרובד השיחי (דיסקורסיבי) הכרוכים בכינון, ובמילים אחרות – לחלץ את ההנחות והשרשרות הסיבתיות העומדות ביסוד השימוש בכלי מיון וסיווג. לרר מנתח גם את משטרי ההצדקה לפרקטיקות, כלומר את האופן שבו מונחים דוגמת "חייל איכותי" או "דרוג פסיכוכני" נשענים על דימויים שמקנים משמעות וצידיק לאימוצם. באמצעות מהלך זה הוא חושף את תפקידם של המונחים במיסוך ובהשתקה, אך גם בכינון חלוקת העבודה הלא-שוויונית בצבא. יתר על כן, הבנליות של הפרקטיקות המנהליות היא הבסיס לעוצמתן, שכן אין מוצב עליהן סימן שאלה.

הספר נחלק לשני שערים: "הקופסה השחורה" ו"סחיפת הכלים". בשער הראשון מתוארת המצאת מערכת הקב"א, אותה "קופסה שחורה" שתרמה לאי-שוויון האתני בצה"ל ובחברה הישראלית ואשר מוסדה למרות התנגדותם של הפסיכולוגים באותם ימים. אציין במיוחד את פרק 3, המנתח את "מערביותו" של צה"ל, קרי את המודרניות שלו, לעומת הערביות המזרחית. השימוש בכלי המיון מנקודת מוצא של הנחות אוריינטליסטיות קבע את גורלם של חיילים על ידי הסללתם לתפקידים נחשקים יותר או פחות. משטר ההצדקה כאן נשען על השאיפה לחקות את הצבאות המערביים המתקדמים יותר והראויים לחיקוי בעיני קברניטי הצבא. תרם לכך, אם כי לרר רק מזכיר זאת בקצרה, מבנה הצבא דאז, שנשען על

ריבוי גייסות ובידול פנימי חלש יחסית, אך עם בידול חזק בין תפקידים איכותיים (למשל קצינים או חיילים ביחידות נבחרות) לאיכותיים פחות.

השער השני עוסק בהתרופפות השליטה הבירוקרטית על זהות הצבא באמצעות מערכת הקב"א. ההתרופפות התרחשה בעקבות המפגש של שינויים דמוגרפיים והשכלתיים מצד אחד, עם שיבוש מערכת הקב"א בידי מזרחים מצד שני. שיבוש זה הוביל ליצירת מערכת חדשה, אך למרות התחדשות זו הפך כלי הקב"א במרוצת השנים לכלי ריק. בשער זה התרשמתי במיוחד מפרק 8. לרר מתאר את הפרשנות שנתנה מערכת המיון להתנגדות של המזרחים לדרכים למינם ולמצב האי־שוויון שהם מצאו את עצמם בתוכו. הפרשנות שניתנה להתנגדויות כבעיות הסתגלות (שנמדדו כבעיות משמעת) אפשרה להסליל את המתנגדים ה"מתקשים", היוצרים "רעשים", בתפקידי עורף ובתפקידים אחרים חסרי יוקרה חברתית, שם היה אפשר להתנהל מולם ביתר קלות.

פרק הסיכום נכתב כנראה שנים אחדות לאחר סיום המחקר ועבודת הדוקטור שעליה הוא מבוסס. הוא גם העלה חיוך קל על פניי, ודווקא בזכות היכרותי האישית עם המחבר. אני משער שאולי המפגש בין הלהט האישי של לרר ובין ההקשר של הפוליטיקה האקדמית בשני העשורים האחרונים הביא אותו להשתמש בז'רגון עכשווי יותר, ואולי מעט אופנתי, ושונה מזה המאפיין את שאר הפרקים. ז'רגון זה כרוך במקבץ הנחות ומונחים שהשימוש בהם הוא לעיתים לא רק לצורך ניתוח אלא גם לשם סימון השתייכות אינטלקטואלית ופוליטית.

כך למשל, אני מוצא שהשימוש במונח "גזענות" הוא בעייתי כיוון שמשמשים בו לא רק כמונח מגייס אלא גם כמונח המסמן גבולות קבוצתיים והשתייכות או הדרה אינטלקטואליים ובכך הופכים את המשתמשים בו ל"מתקדמים" ול"מוסריים" ו"נבחרים" יותר ממי שאינם שותפים להשקפתם. ולבסוף, ולמרבה האירוניה, בכך משתמשים בו גם ליצירת היררכיה פנים־אקדמית הדומה לזו שהתקיימה בעבר בתחומים אחרים שהספר נוגע בהם. לדוגמה, המונח "גזענות מוסדית" מוגדר כמצב שבו ארגון מקיים פרקטיקות ודפוסי פעולה ממוסדים שאנשים בעלי זהות חברתית מסוימת חווים באופן שלילי (עמ' 185). כמובן, אינני טוען שצה"ל לא שימר אי־שוויון ואפילו שכפל אותו; או שגזענות אינה מוצאת ביטוי בממדים פורמליים ולא־פורמליים של מוסדות המדינה. במקום זה אני מוצא שהגדרה כזאת היא חסרת ערך אנליטי מכיוון שהיא מכלילה מדי, והיות שכך אובדות ההבחנות בין סוגי אפליות, כגון אפליה על בסיס מעמד, גזע או מגדר או על בסיס

תכונות ש"נעלמות" עם הזמן, למשל ילדות. בניגוד לדיוק המושגי שמאפיין את הפרקים הקודמים, כאן קרתה מעידה קלה. עם זאת, לרר ממשיך בכנות האינטלקטואלית שלו ובהקפדה על עמדתו הגורסת כי הצבא לא שכפל ושימר את האי־שוויון האתני במאמץ קונספירטיבי של קבוצת מקבלי החלטות, אם כי, ולרר עצמו מתעד זאת, הצבא "נעל" במעטה של סודיות את הנתונים הרלוונטיים על שיבוצי כוח האדם ואת הקשר שלהם לאתניות. האי־שוויון שומר דרך מנגנונים שנתפסו כ"טבעיים" ומימשו עמדות לגבי מיהו החייל הראוי לשיבוץ ולקידום.

לבסוף, מעניין לבחון את מודל השינוי העומד ביסוד הניתוח של לרר. ברור זה חשוב מפני שערכה של עבודה פורצת דרך זו טמון בהשלכות שלה על מחקר עתידי בנושא צבאות ובנושא אי־שוויון וניצול שנולדים ממנגנונים מוסדיים. המודל, כפי שאני מבין אותו, הוא של שינוי המתחולל בעקבות שחיקת המשמעות והכוח של הקב"א ככלי מסליל. שחיקה זו היא תולדת המפגש שבין התפתחויות חיצוניות למערכת ובין תגובת הסוכנים בתוכה. השינוי, אם כן, הוא פרי השינויים במאפיינים של המזרחים בחברה היהודית־ישראלית (העלייה בהישגי ההשכלה ובשליטה בשפה העברית) והתנגדותם הפעילה הן בזירה הציבורית והן בתוך הצבא. על אלו יש להוסיף גם נישואים בין־אתניים, אבל רק משנות ה־80 (לפי מחקר של האוניברסיטה העברית, שכן עד אז נישואים כאלו תרמו דווקא לאי־שוויון), התרחבות מעמד הביניים הישראלי ושינויים במבנה של צה"ל.

לרר מודע כמובן לחלק מהשינויים הללו, אך אני מבקש להתמקד באחרון. לרר ממקם את ההתפתחות והשחיקה של ציון הקב"א בתהליך הגדילה המואצת של הצבא בשנות ה־70 ובצורך בקצינים רבים יותר. לא פחות חשוב לדעתי הוא השינוי הטכנולוגי והמקצועי שהתחולל בצבא בסוף שנות ה־70 ותחילת שנות ה־80. מצבא המבוסס בעיקרו על מסות גדולות של כוחות, נעשה צה"ל לצבא שעובר תהליך מואץ יחסית של בידול והתמקצעות (דוגמאות: הכנסת מערכות נשק, קשר ואופטיקה חדשות, תחילת ההתרחבות של מערכי המודיעין, הגידול הניכר ביחידות הנ"מ והשינויים המפליגים בחיל התותחנים). בסוף שנות ה־80 התעצם תהליך זה בעקבות הטכנולוגיזציה של רבים מהמקצועות המסייעים לכוחות הלוחמים בשטח (למשל, השינויים בחשמלאות ובמכונאות רכב ובתחזוקת מערכות נשק מגוונות, הכנסת כלי נשק חדשים ליחידות השדה שחייבו שינויים בהכשרה והשינויים במערכי הלוגיסטיקה). השינויים הללו בארגון הצבאי – כלומר בהיגיון המוסדי שלו – היו חשובים לא פחות מן השינויים החברתיים החיצוניים לצה"ל ומהתנגדות המזרחים למערכת הקב"א מחוצה לו ובתוכו. שילוב התפתחויות מוסדיות אלו כחלק מרכזי בניתוח

כמו זה שעושה לרר נועד להעשיר ולא לסתור את טענותיו. ובמובן זה מודל כזה של שינוי ארגוני חשוב לחוקרי חברה או לחוקרי צבאות, ובכללם סוציולוגים ביקורתיים, הואיל והוא מוסיף את הפרמטרים התפקודיים של הארגון כארגון. ובניסוח פשוט, אבל לא פשטני: יש משהו בהיגיון מוסדי שאינו מאפשר לעשות לו רדוקציה למשתנים סוציולוגיים חיצוניים כגון אתניות, מגדר, גזע או מעמד.

ספרו של לרר מרתק, קולח ובהיר. הטענות שהוא מעלה חזקות וממוקדות. הדרכים שבחר לנתח באמצעותן את מושא המחקר וכן הניתוחים והפרשנויות שלו מתוחכמים. מלבד מעידה קלה, הספר הוא לא פחות מפנינה מחקרית.

פרופ' איל בן ארי, מכון כנרת למחקר קשרי חברה ביטחון ושלום ע"ש רא"ל דן שומרון, המכללה האקדמית כנרת; מכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון.
דוא"ל: eyal1953@gmail.com